

מסעי השחמט האחרונים בגטו ורשה

מאת ד"ר שלמה קנדלשיין

החודש אפריל 2023 מלאו 80 שנה למרד גטו ורשה בבירת פולין. גטו, שהוקם ע"י הגרמנים ב-12.10.1940, לאחר שפלשו לפולין ובשיאו מנה 450,000 יהודים, שחיו בו בתנאי חרפה ורעב איומים על רקע חוסר ודאות יומיומי לגבי גורלם המר.

מרד גטו וורשה פרץ ב-19.4.1943 והסתיים ב-16.5.1943. היה זה המרד היהודי הגדול ביותר נגד הנאצים בתקופת השואה, אשר הפך לסימלה המובהק של ההתנגדות היהודית בתקופת השואה.

המרד של הלוחמים היהודים, בתוך גטו ורשה הכבושה, היה מלכתחילה חסר סיכוי, אך היה ניסיון נואש ואחרון, למנוע מהנאצים לשלוח את שארית אוכלוסיית הגטו למחנות ההשמדה, או לפחות למות מות קדושים תוך כדי לחימה הרואית.

למרות המשאבים הדלים, שעמדו לרשות הלוחמים, הם הצליחו לגרום אבדות כבדות לכוחות הגרמנים במשך חודש ימים, עד חיסולו הסופי של גטו ורשה.

המרד הסתיים בהחרבת הגטו, בהריסת בית הכנסת הגדול של ורשה, ובגרוש תושביו היהודים, שנותרו בחיים למחנות ההשמדה.

מרבית הלוחמים היהודים נהרגו בקרבות גבורה, ומיעוטם הצליחו להימלט ולהמשיך במלחמתם מול הגרמנים, במסגרת המחתרת הפולנית.



חיילים גרמנים מאיימים בנשק על נשים וילדים במהלך דיכוי מרד גטו ורשה, 1943. מקור: יד ושם

את המרד בגטו ורשה הובילו שני ארגוני התנגדות יהודיים ובהם צעירים ומבוגרים- הארגון היהודי הלוחם (איי"ל), שכלל חברים מתנועות סוציאליסטיות, בהנהגתו של **מרדכי אנילביץ'** ז"ל (1919-1943, על שמו קיבוץ יד מרדכי), והארגון הצבאי היהודי (אצ"ל), שכלל חברים מהתנועה הרוזיוניסטית בהנהגתו של **פאוול פרנקל** (1920-1943). שניהם נפלו בגיל צעיר מאד (23-24) בקרבות הגבורה של מרד גטו ורשה.

ורשה מרכז של מעצמת שחמט

ורשה בירת פולין הייתה מרכז תרבות תוסס של יהודי פולין. לפני מלחמת העולם השנייה גרו בה כ- 320 אלף יהודים.

כאן בוורשה היה גם מרכז השחמט הגדול בפולין, שהפך אותה למעצמת שחמט.

מרבית שחמטאים הבכירים היו יהודים, והם הובילו את פולין להישגים מרשימים באולימפיאדות השחמט של אותה תקופה.

פולין השתתפה לראשונה באולימפיאדה השנייה בהאג 1928, וסיימה במקום השלישי לאחר הונגריה וארצות הברית.

בין חמשת שחקני נבחרת פולין שיחק בלוח הרביעי צעיר יהודי- מנדל חבויניק (לימים ד"ר מנחם אורן-אלוף השחמט הראשון של מדינת ישראל) ובלוח החמישי שיחק משה בלאס (לימים אלוף תחרות השחמט של המכביה השנייה ב-1935).

שחמטאים יהודים בולטים בפולין, שעלו לארץ, היו משה צ'רניאק, מנחם אורן(חבויניק), יצחק אלוני (שכטר), משה בלאס, ישראל דינר ומאיר ראוך.

הנבחרת הפולנית המשיכה בהצלחותיה באולימפיאדות השחמט. מקום ראשון- המבורג 1930, מקום שני-פראג 1931, מקום שלישי- חמישי-פולקסטון 1933, מקום שני-שלישי וורשה 1935, מקום שלישי-רביעי שטוקהולם 1937, מקום שני –בואנוס איירס 1939.

מרבית שחקני נבחרת פולין באולימפיאדות היו יהודים ביניהם: עקיבא רובינשטיין, סבלי טרטקובר, מיגאל ניידורף, דוד פז'פירקה, פאולין פרידמן, מנדל חבויניק, משה בלאס ואיזיק אפל.

אירועיה הטרגיים של מלחמת העולם השנייה, ובעקבותיה השואה, קטעו את הישגיה של פולין כמובילה בעולם השחמט העולמי.

הכובש הנאצי, לא רק שאסר על שחמטאים יהודים לשחק בתחרויות שחמט, הוא נידה אותם מלבקר במועדוני שחמט, רצח שחמטאים יהודים בולטים, וסגר מועדוני שחמט יהודים.

שחמטאים יהודים אחדים נמלטו מהתופת למדינות מרוחקות מעבר לים (ניידורף ופאולין פרידמן נשארו בארגנטינה לאחר אולימפיאדת בואנוס איירס 1939) אבל חלקם הגדול ניספו בשואה.

דוד פז'פירקה (1880-1940) היה מראשי איגוד השחמט הפולני, פטריוט פולני ואחד השחמטאים המצטיינים של פולין. היה אלוף פולין הראשון ב-1926, וייצגה בשלוש אולימפיאדות.

הגסטפו פלש ב-1940 לחוג שחמט בוורשה שבו שיחק, והוציאו להורג יחד עם כל השחקנים היהודים האחרים שהשתתפו בחוג.

כמו דוד פז'פירקה נרצחו ע"י הנאצים שחמטאים בולטים בוורשה-משה לובצקי (1881-1940), סטניסלב קון (1895-1940), קרול פילץ (1898-1939), לאון קרמר (1901-1941), רפאל פיינמסר (1895-1940), אברהם שפירו (1912-1943) יעקב קולסקי, אייזיק טאובין ועוד רבים.

שחמטאים יהודים השתתפו גם בלחימה במרד גטו ורשה וניספו במהלכו.

שחמט בגטו ורשה-ממציאות עגומה של דמיון לתחושת הקלה

בגטו ורשה התקיימו בצל האימה גם אירועי חינוך ותרבות, ביניהם תחרויות שחמט, בהן השתתפו גם שחמטאים פולנים מקהילת השחמט של ורשה.

חלק מהאירועים היו ידועים לגרמנים, אבל היו לגביהם חלק משיטת הסוואה של "מסך עשן" פרי דמיונם החולני של הנאצים לשדר לתקשורת העולמית ו"לצלל האדום" כי החיים נמשכים כרגיל. שיטה מזוויעה זו נקטו הנאצים במחנות ההשמדה, ע"י עידוד תחרויות ספורט בענפים שונים במחנות, בעוד מלאכת ההשמדה הרצחנית לא פסקה.

תופעה מעניינת הייתה בגטו כשרבים מהמגורשים מבתיים, בעיקר הילדים, לקחו איתם משחק, שהיה אהוב עליהם ורבים בחרו בשחמט.



ילדים משחקים שחמט בגטו ורשה. מקור: יד ושם

כמו כן אחרים יצרו יש מאין בגטו כלי שחמט אפילו מפרורי לחם, או מחתיכות עץ. העיסוק במשחק השחמט הקל, ולו במעט, על סבלם, והעניק להם רגעי חופש מדומים מהאימה, תוך הפוגה זמנית של תחושת הבדידות.



כלי שחמט עשוי מלחם, חלק ממשחק שח שנעשה בגטו ורשה. מקור: ארכיון בית לוחמי הגטאות

בגטו ורשה גם הופיע עיתון יומי "The Jewish Newspaper" ובו מדור שחמט עם משחקים, כתבות, תוצאות תחרויות, ובעיות שחמט.

אליפות השחמט האחרונה של גטו וורשה

בחדשים פברואר-אפריל 1942 אורגנה אליפות השחמט האחרונה של גטו ורשה, בהשתתפות 15 שחקנים חזקים רובם אמני שחמט.

המנצח האמן **הנריק פוגוריאלי** (Henryk Pogoriely, 1908-1943), מבכירי שחמטאי ורשה ושחקן נבחרת פולין) עם 13 נק' מ-14 משחקים לפני אברהם שפירו 11.5, בבורנשטיין 11, פריימן 9.5, מרקוביץ 8, לייזרוביץ 7.5 וכו'.



הנריק פוגריאלי (מקור: War chess 2013)

פוגריאלי הוצא להורג ע"י הנאצים יחד עם אשתו ובנו בגיא ההריגה הידוע לשמצה
בוורשה, כלא פויאק (Pawiak) ב-1943.

ב.בורנשטיין-מריק שפירו

אליפות גטו ורשה, 25.3.1942

גטו ורשה, 21.5.1941



32. צ: ה5! מה: ה5. 33. מהח8+ מה7. 34. מה: ד8+! מ: ד8. 35. פ: ו7+ השחור נכנע

"שתיקת הכבשים"

ד"ר יאן קרסקי (Jan Karski, 1914-2000), שנולד בשם יאן קוזילבסקי (Jan Kozielski), היה דיפלומט פולני וחבר המחתרת הפולנית בוורשה הכבושה. קרסקי חדר מספר פעמים לגטו היהודי בוורשה תוך סיכון חייו, כדי להתרשם באופן אישי מזוועות הנאצים ביהודי הגטו, ולחשוף אותן ברחבי העולם.

הוא נשלח ע"י המחתרת הפולנית בשנת 1942, למפגשים עם מנהיגים רבים באירופה ובארצות הברית, לספר לבעלות הברית על פעולות המחתרת הפולנית, ועל השמדת היהודים בגטו ורשה, ובמחנות ההשמדה האחרים.

בין השאר נפגש גם עם נשיא ארה"ב פרנקלין דלאנו רוזוולט, עם שר החוץ הבריטי אנתוני אידן, ועם שורה ארוכה של מנהיגים באירופה ובארה"ב.

עם זאת שליחותו כשלה ולא השיגה את מטרתה בנימוקים שרבים לא האמינו לו, או שתיאוריו היו לדעת מנהיגים מוגזמים על המתרחש בגטו ורשה ובפולין, פרי רצון המחתרת הפולנית לגרור את המדינות לעימות עם גרמניה הנאצית.

בסיום המלחמה, כאשר ממדי זוועות השואה התגלו ברוב עוצמתן, מדינות רבות היכו על חטא, והעניקו לקרסקי עיטורים רבים ופעלו להנצחתו.

בשנת 1954 קיבל אזרחות אמריקאית, והועסק כפרופ' באוניברסיטת ג'ורג'טאון.

בשנת 2012 העניק לו נשיא ארה"ב ברק אובמה את מדליית החירות הנשיאותית-העיטור האזרחי הגבוה ביותר בארה"ב.

בשנת 1982 הוענק לו תואר חסיד אומות העולם ע"י "יד ושם" בירושלים.

קרסקי היה חובב שחמט, פסל ההנצחה לזכרו שהוקם בשנת 2009 באוניברסיטת תל-אביב, כולל גם לוח שחמט וכלים.

במבט רטרו ספקטיבי, אולי המציאות בגטו ורשה, ובשואה הייתה נראית שונה, אם העולם לא היה מחריש ומתייחס במלוא כובד הראש לדיווחיו של קרסקי??



פסל של יאן קרסקי באוניברסיטת תל אביב, עם כלי שחמט ליד דמותו (היוצר: Karol Badyna, 2009). צילום: ד"ר אבישי טייכר

סיכום

משחק השחמט לכל אורך ההיסטוריה היה "המשחק היהודי" ורבים מאלופי העולם היו יהודים. גם בתקופת האימה בגטו ורשה, יהודי הגטו ראו בשחמט מקור תמיכה ותקווה, ולא התנתקו ממנו, אפילו ברגעיהם האחרונים.

מרד גטו ורשה הונצח מכל זווית אפשרית בכל העולם, באין ספור ספרים ומאמרים, מחקרים היסטוריים ועדויות אנושיות, סרטים והצגות, אתרי זיכרון ומוזיאונים, רחובות וכיכרות, בולי דואר של מדינות, וכן אירועי הנצחה רשמיים המתקיימים בקביעות, מידי שנה בשנה ברחבי העולם.

מרד גטו ורשה שימש גם השראה לרומן ההיסטורי "מילא 18" של הסופר היהודי האמריקאי המפורסם ליאון יוריס (1924-2003), בין ספריו המפורסמים - "אקסודוס" ו-"זעקת הקרב").

הרומן "מילא 18" מבוסס על אירועים אמיתיים בתקופת הכיבוש הנאצי של פולין, והזוועות של דה-הומניזציה שיטתית להשמדת עם-יהדות פולין.

בונקר המחתרת היהודית היה מתחת לבניין ברחוב מילא 18 בוורשה, ובו נפלו מות גיבורים מרדכי אנילביץ וחבריו ב-8.5.1943, ולא נכנעו לנאצים שהקיפו את הבונקר. בונקר מילא 18 זכה למעמד של אנדרטת מלחמה.

המרד ההרואי של מעטים מול רבים משמש כאפוס היסטורי של השראה לגבורת העם היהודי בכל הדורות, כדבריו הבלתי נשכחים של מרדכי אנילביץ מפקד מרד גטו ורשה, שכתב במכתבו האחרון ב-23.4.1943 בהיותו בן 24, לסגנו יצחק (אנטק) צוקרמן: "חלום חיי קם והיה. זכיתי לראות הגנה יהודית בכל גדולתה ותפארתה".



האנדרטה לזכר מרד גטו ורשה, בוורשה של האמן נתן רפופורט (1948).

צילום: ד"ר אבישי טייכר

מקורות:

ארנס משה, **דגלים מעל לגטו**, הוצאת ידיעות ספרים 2009

גוטמן ישראל, **יהודי ורשה 1939-1943**-גטו, מחתרת, מרד, הוצאת יד ושם 2011
גוטמן ישראל, **מרד הנצורים** : מרדכי אנילביץ ולחימת גטו ורשה, הוצאת מורשת
1993

דרייפוס חוי (בן ששון), **גטו ורשה-הסוף**-אפריל 1942-יוני 1943, הוצאת יד ושם
2017

יוריס לאון, מילא 18, הוצאת זמורה ביתן 1995

קנדלשיין שלמה, **אורן בצמרת** (מנחם אורן), הוצאת רשפים 1989

קנדלשיין שלמה, **שחמט בצל השואה**, דעת לימודי יהדות ורוח, לימודים-כתב עת
לחנוך והוראה, גיליון מס' 17, תשפ"א 2021/2020, המכללה האקדמית הרצוג
קרסקי יאן, **סיפור של מדינה במחתרת** - עדותו של האיש שניסה לעצור את
השואה, הוצאת ידיעות אחרונות 2014

Dudzinski Pawel ,**Szachy wojenne 1939-1945 (War chess)** ,Ostrow
Wielkopolski 2013

Jenusz K. **Wiezniowe Getta Warszawskiego**, Author: ROD ,Lightning
Source U.K 2014

מוזיאון וארכיון "יד ושם", ירושלים

מוזיאון וארכיון בית לוחמי הגטאות, קיבוץ לוחמי הגטאות